

Розвиток трансформаційних процесів українського суспільства крізь призму політичної свідомості

У статті зроблено аналіз понять “модернізація – трансформація”. Простежено основні підходи до розуміння процесів модернізації і трансформації як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Розкрито впливи трансформаційних політичних процесів на українське суспільство. Охарактеризовано латентний процес формування політичної свідомості в посттоталітарному суспільстві.

Ключові слова: модернізація, трансформація, перехід, посттоталітарне суспільство, свідомість, стереотип.

В статье сделан анализ понятий “модернизация – трансформация”. Прослежены основные подходы к пониманию процессов модернизации и трансформации как отечественными, так и зарубежными исследователями. Раскрыто влияние трансформационных политических процессов на украинское общество. Охарактеризован латентный процесс формирования политического сознания в посттоталитарном обществе.

Ключевые слова: модернизация, трансформация, переход, посттоталитарное общество, сознание, стереотип.

Розвиток суспільства засвідчує, що трансформація суспільства, його політичних і економічних систем може здійснюватись у відносно короткі терміни; в той час як свідомість і соціалізація, які набуті впродовж тривалого життєвого часу, не можуть швидко змінюватись. Вони продовжують впливати один на одного і можуть у процесі пристосування до нових вимог викликати кризу людини і системи.

Потрібно з’ясувати, що власне розуміється під трансформацією суспільства. У довідниковій літературі наведено таке визначення: “Трансформація суспільства – зміни, що торкаються всіх сфер життя суспільства і відбуваються як результат впливу нововведень на традиційні структури, взаємодії різноманітних аспектів модернізації, елементів традиціоналізму і консерватизму” [1, с. 395].

Український дослідник С. Катаєв, досліджуючи проблеми модернізації, постмодернізації та трансформації зауважує, що “...базою узагальнень соціальних процесів сучасності може бути

теорія трансформації, що спирається на концепції модернізації та постмодернізації і виступає більш загальною стосовно них” [2, с.4]. Варто зазначити, що в процесі трансформації сучасного суспільства вирішуються завдання модернізації і постмодернізації. Хоча модернізація і передбачає трансформацію, погляд на Україну через модернізаторсько-реформаторську призму неадекватний реальній ситуації, тому що історичний вектор змін, які відбуваються в суспільстві – об’єктивно не заданий та чітко не визначений.

Німецькі дослідники В.Цаф, Р.Хабіх, Т.Бульман, Я.Делей зазначають: “Модернізація визначається як розвиток чотирьох базових інститутів сучасного суспільства – змагальна демократія, ринкова економіка, соціальна держава, масове споживання, вирішення поточних проблем шляхом реформ і інновацій. Трансформація розуміється як спроба, наприклад, постсоціалістичних країн, зрівнятися в розвитку цих базових інститутів із західними країнами. Модернізація – неоднорідний поступовий процес. Процеси модернізації поєднуються із короткостроковими витратами жертвами: матеріальні, людські.... Загальним критерієм успіху модернізації, є підвищення життєвого рівня і реалізація потреб” [3, с.19].

Потрібно зауважити, що при оцінці модернізації суспільства, як правило, виходять з певного еталона розвитку, певного ідеалу, відхилення від якого розглядається як ступінь відсталості. Поняття ж “трансформація суспільства” акцентує увагу на перервності існуючої традиції, має яскраво виражену деструктивну функцію (особливо на початкових етапах) і розмиті контури майбутнього.

Дослідник трансформаційних процесів К. Херпфер зазначає, що Трансформаційний підхід характеризують три основні процеси: 1) демократизація, що веде до демократії; 2) маркетизація, спрямована на ринкову економіку; 3) утворення громадянського суспільства” [4, с. 124].

Доктор філософських наук З. Голенкова зауважує, що “поняття “трансформація” досить часто вживається для позначення тих процесів, які сьогодні відбуваються в колишніх соціалістичних країнах. Цим терміном, як і терміном “модернізація”, прагнуть підкреслити неідеологізований характер змін, які відбуваються, але в реальності обидва поняття несуть в собі заряд ідеологізованості. Так, якщо для одних трансформація – це позитивний процес, який слід всіляко підтримувати, в результаті якого вчорашні країни соціалізму повинні повернутися до демократичних громадянських суспільств, що ефективно розвиваються, то для інших трансформація – це процес негативний, руйнівний, нав’язаний ззовні

(Заходом) і який призвів до колапсу економіки, суспільного порядку і духовних основ цих суспільств” [5, с. 77].

Зауважимо, що термін “перехідний” вказує на прямий шлях від якогось одного стану до якоїсь певної стадії. Поняття переходу передбачає чіткий кінцевий пункт. Теорія переходу визначає мету змін і те, коли цю мету досягнуто, а перехід завершено.

“Трансформація, – на думку С. Катаєва, – визначає новий вимір світу, а не підпорядковується канонам. У стабільному суспільстві зміни мають передбачувані результати. У суспільстві, що трансформується, немає усталених зв’язків між елементами, тому наслідки змін передбачити практично неможливо, а отже, зростає ризик помилок” [6, с. 77]. Таку ж оцінку явищу трансформації дає вітчизняний політолог М. Михальченко: “...трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій в будь-якому напрямку: вперед, назад, вбік, по колу, тощо...” [7, с. 40].

Свідомість і стереотипи дій, властиві людині, яка вийшла з тоталітарного суспільства, не зникають за короткий час, а лише відтісняються на задній план, у нижній пласт масової свідомості.

Характеризуючи зміни в світосприйнятті, необхідно вказати на зростання почуття особистої свободи, що ґрунтується насамперед на свободі пересування та свободі вираження своїх політичних уподобань, і водночас на втрату почуття визначеності по відношенню до майбутнього. У частини населення (переважно середнього та старшого віку) розвиваються песимізм і відчай, відчуття марно прожитого життя.

Криза перехідного періоду в Україні й особистісне сприйняття болючих соціальних процесів, зумовлених руйнацією звичного способу життя, нестабільністю і невпевненістю у завтрашньому дні може призвести до розколу масової свідомості, коли сама ідея демократії починає сприйматися як деструктивний елемент, що несе загибель усього найкращого, створеного у державі за попередні роки. Тому вплив минулого політичного досвіду на актуальну політичну дію сьогодні в Україні відіграє велику роль. Як свідчить історія, навіть у стабільних і спрямованих на покращення умов життя людей у демократичному суспільстві потрібен тривалий час для зниження рівня тоталітарної масової свідомості.

У політичній свідомості населення країн, які трансформуються та в Україні зокрема, ще не виробились загально визнані критерії майнового розшарування. Поглиблення прірви між багатими і бідними, прогресуюча злиденність значної частини працездатного населення породжують відому реакцію відторгнення, в тому числі й зростання злочинності, депресію та інші негативні психологічні

наслідки. В умовах масової недовіри в українському суспільстві до владних структур та їхніх представників, незалежно від політичного кольору, виникає цілком реальна небезпека "ефекту бумеранга". При цьому гарні слова про демократію та її переваги перед тоталітаризмом, що в надмірних дозах надходять із не дуже популярних джерел, можуть викликати дискредитацію самої ідеї демократії як тієї перспективи, заради якої варто пережити негаразди сьогодні. У більшості населення ще наявні суперечності між проголошеними цінностями і неможливістю їх реалізації, у людей з'явилося і поглибилося зневір'я до існуючої системи.

Становлення української незалежної держави показало, що рух до демократії не може бути прямолінійним. Це тривалий і складний процес, для якого характерні часті "війни" на захист і проти демократії, боротьба мас за повноту громадянських прав і свобод. При цьому демократизація зачіпає й економічне життя і проблему розподілу владних повноважень, і поширення автономії, і самоврядування, і системи освіти, культури, рівного доступу до засобів масової інформації тощо. Як зазначав Д. Растоу, "...перехід" до демократії не слід розуміти як щось, що відбулось протягом року. Оскільки процес становлення демократії передбачає появу нових соціальних груп і формування нових, що стають звичними моделями поведінки, мінімальний термін переходу, вірогідно, покоління. У країнах, що не мали більш ранніх зразків для наслідування, перехід до демократії, як правило, відбувається ще повільніше" [8].

Успішна трансформація нових незалежних держав можлива за умови реалізації програми реформ, із врахуванням специфіки національного менталітету та досягнень цих держав у минулий, комуністичний період. Основне завдання на цьому етапі – забезпечити політичну й економічну стабільність, суть якої зводиться, головним чином, до спроможності суспільства зберігати фундаментальні політичні й економічні характерні ознаки, здійснювати трансформацію усіх сторін життя поступово, зі збереженням попередніх здобутків, без деструктивних революційних потреб. До критеріїв стабільності суспільства належать: легітимність влади, високий ступінь її підтримки населенням, консенсус законодавчої, виконавчої й судової влади, нормальне функціонування структур громадянського суспільства. Тому виважені темпи соціально-економічної та політичної стабілізації суспільства забезпечать умови для формування більш стійкої й окресленої політичної свідомості, політичних орієнтацій і цінностей, що стануть основою для забезпечення масової підтримки і опори, як для вже створених демократичних інститутів, так і для

демократії в цілому. Має рацію російський політолог А.Мельвіль, зазначаючи, що "з точки зору теорії інституту і цінності в процесі демократичних транзитів органічно взаємозв'язані і здійснюють двосторонній вплив один на одного. При цьому сам рух до демократії може починатися і без наявності відповідних культурно-ціннісних умовна (приклад, післявоєнні Німеччина, Японія, Італія), однак консолідація демократії без них, швидше за все, не відбудеться" [9, с.37].

Необхідність поступовості і поетапності в прямуванні до демократії обумовлена також тим чинником, що "масова людина" має консервативну природу, і зміни в її світосприйманні, звичках, традиціях можуть не встигнути за змінами самих умов життя. У таких випадках людина відторгне це нове, незважаючи на його об'єктивно прогресивний характер. Взагалі спроба обігнати в реформуванні суспільного устрою масову свідомість може призвести соціум до катастрофи.

Процес усвідомлення в собі людської гідності, власної сили проходить складно і важко. Необхідний масовий перехід від тоталітаризму до психології демократизму, в основі якої лежить визволення від страху свідомість людей. Нова якість суспільства не зводиться лише до змін в економічній, соціальній сферах тощо. Натиском лише на структурні реформи без зміни самої людини, її політичної свідомості, не можна набути нової якості соціуму.

Сьогодні українське суспільство переживає трансформацію свідомості – процес неоднозначний, який може бути як деструктивним, так і конструктивним. Ще далеко не вичерпані тоталітаристські нахили як на теоретичному, так і на буденному рівнях свідомості. Старі догми, стереотипи і традиції створюють перепони на шляху трансформації політичної свідомості в реальну силу суспільства.

У соціальній поведінці – брак артикульованої належності до певної національної культурно-історичної традиції, тоталітарна свідомість, соціальна безвідповідальність, налаштованість на постійне соціально-політичне маневрування, перманентна зміна "цільових союзів", а відтак – і цільових установок. Можна погодитися із констатацією стану вітчизняним політологом В.Полохала, що Українське суспільство вийшло із сімдесятирічного періоду перебування в СРСР без передумов для цивілізованого демократичного розвитку – без ознак громадянського суспільства, без демократично налаштованої національної еліти, без повноцінної національної культури та усвідомлення себе як нації. І не дивно, що сучасне українське суспільство значною мірою зберігає

істотні риси, успадковані від минулого, яке вирішальним чином впливає на зміни, що відбуваються нині.

Україна й досі не може позбутися світоглядного розколу в суспільстві. Достеменно помітним є те, що демократичний вибір для багатьох громадян України – це тільки абстрактне рішення, пов'язане з найбільш загальними орієнтирами свідомості (особливо це стосується представників старшого покоління, уявлення про демократію у якого склалися в період формування комуністичних ідеалів) і не пов'язане з основними принципами західної моделі, а саме: жити самостійно, без "керманичів" і "натхненників", з усією повнотою відповідальності, без постійної опіки всесильної й всезнаючої влади. Стереотипи демократичного централізму тяжіють над розумінням того, що демократія не завжди поєднується з емоційним комфортом. За право вибору доводиться розраховуватися відповідальністю, за волю – невизначеністю, за рівність можливостей – критичною оцінкою власних здібностей.

Як слушно зауважує дослідник В. Васютинський, що фактичне обмеження тоталітарним режимом електоральної практики населення значною мірою зумовлює домінування підсвідомих елементів політичної поведінки над свідомими. Більше того, він вважає, що як сутнісна риса масової політичної свідомості була сформована логократія, тобто влада символів та образів. Її емпіричним виявом виступає ігнорування з боку електорату змістовного аспекту політико-ідеологічного позиціювання і орієнтація на зовнішню емблематику й атрибутику [10, с.164].

Нездатність переважної більшості населення робити від-рефлексований політичний вибір і явне переважання емоційного сприйняття "політичного товару" давно стали загальним місцем робіт, присвячених посткомуністичному транзиту.

Сучасна масова політична свідомість зберігає багато психологічних стереотипів тоталітарного минулого. Серед цих стереотипів – міф про втрачений соціальний порядок і "черговий песимізм", що прийшов на зміну "черговому оптимізму"; ставлення до рівності як до рівного споживання матеріальних благ; ідея соціального поступу тільки як боротьба "проти" і "за".

Означені стереотипи є природним продуктом політичної соціалізації як процесу включення людини в політичну сферу життя суспільства і формування певного типу політичної культури. Однак психологічні стереотипи минулого втрачають свою адаптивну функцію і, вступаючи в постійний конфлікт з "верхніми поверхами" політичної свідомості, набувають регресивного характеру.

Пострадянські стереотипи, правовий нігілізм, відсутність досвіду існування в умовах демократичного громадянського суспільства призвели до того, що значна частина української громадськості ідентифікує саме поняття демократичних цінностей з безладдям, яке панує в усіх сферах державного буття, з самою українською незалежністю. Слід зважати також і на те, що значна частина громадян України виховувалась у суспільстві, наскрізь пронизаному ідеологемами комуністичної пропаганди, яка прищеплювала негативне ставлення до цінностей цивілізованого світу. Тоталітарні системи використовували дифузний стан суспільної свідомості, її надлом для підпорядкування людини раціонально-утопічному началу, втіленням якого виступає держава. При цьому будь-які її дії та ціннісні орієнтації розглядаються під кутом зору лояльності до влади і можуть бути підставою для звинувачень у неблагонадійності з усіма наслідками, які з цього виникають.

Нав'язувана масовій свідомості впевненість у тому, що на цьому шляху вдасться "наздогнати і випередити" розвинуті капіталістичні країни, імпонувала масам і водночас "працювала на виправдання поспіху", неминучих втрат і жертв. Специфічною соціопатією стала деактуалізація цінностей, коли цінності дійсного часу не витримують конкуренції з цінностями "світлого майбутнього". І сьогодні свідомість переважної більшості українського соціуму не сприймає дійсне як реально існуюче, вона живе в минулому чи в майбутньому.

Вирішення суперечностей у політичній свідомості стримувалося й політикою диктату. В СРСР існувала вельми дієва система "комуністичного виховання", головний принцип якої полягав у невідворотності і всеосяжності ідеологічної обробки всіх і кожного. Ідеологічний комфорт, що склався в сфері політичної свідомості, стояв на перешкоді живому обміну думок, змаганням ідей, негативно впливав на розвиток інтелектуального, творчого потенціалу народу. Уявно функція комунікативного діалогу була, але фактично ніякого діалогу не існувало, інформація передавалася однонально: від джерела до слухача. У тоталітарному суспільстві взаємодія між громадською думкою та державою носила патерналістський характер і підпорядковувалася органам державного управління за визначального впливу ідеології. Тривалий час механізми, що повинні були формувати громадську думку, не відчували будь-якої протидії цінностям та ідеалам, які пропагували. Але біда була не стільки в самих цінностях, скільки в тому, що їхня дія не співпадала з реальним життям.

Взагалі, ідеологія, що панувала в радянському суспільстві, не відповідала життєвим реаліям, була утопічною. Через фатальну впертість влади щодо втілення утопічної ідеї відбулася тотальна ідеологізація суспільного життя, при якій кожне слово і вчинок вимірювалися шкалою не практичної користі і нормального глузду, а "ідейної чистоти". Ідеологічне кліше "непримиренності буржуазної і соціалістичної ідеологій", "політичної пильності", гасла на кшталт "хто не з нами, той проти нас" міцно вкарбувалися у масову свідомість.

Соціалістична система виховувала безликих "борців" проти фантомів, нею ж вигаданих. І як результат – з'являється своєрідне "ідеологічне мислення", що протистоїть політичному стилю. Ідеологічне мислення виникає там, де соціум сакралізує якусь одну систему ідей і вірить у її абсолютну правдивість. Замкнута ідеологія вимагає цілковитої віри, абсолютної відданості. "Людина, що мислить ідеологічно, завжди знаходить якесь пояснення та виправдання певних очевидних фактів дійсності, які суперечать ідеологічним догмам. Якщо такого пояснення не знаходить, тоді заперечує факти як нібито вигадки, наклепи, фабрикації ідеологічних ворогів" [152].

Традиція конфронтаційності політичної свідомості, постійної налаштованості на боротьбу становить небезпеку для суспільства. Компроміс розглядався з класових позицій як явище ситуативне, необхідне для вирішення певних завдань, як тимчасова поступка з тим, щоб потім взяти реванш. У цілому ж ідея компромісу вважалася "гнилою", "ліберальною" і ще й сьогодні частиною суспільства часто розглядається як зрада ідеалам.

Отже, процес формування політичної свідомості є складним і суперечливим, оскільки таким є політичне життя суспільства. В умовах трансформації суспільно-політичних відносин значно зростає роль політичної свідомості, коли відбуваються значні зміни всіх сфер суспільного життя, руйнуються попередні світоглядні стереотипи сприймання усталених соціальних норм і цінностей, які в нових умовах нездатні виконувати свої світоглядні функції. За таких обставин виникає потреба розробити адекватні новим умовам політико-ідеологічні концепції й теорії, які могли б сприяти формуванню у громадян відповідних моделей світосприймання й життєдіяльності. Зміст процесу формування політичної свідомості в сучасному українському соціумі пов'язаний із складними питаннями реформування і трансформації суспільного життя.

Список використаних джерел

1. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: Навчальний словник-довідник /Укладачі: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін.; за заг. ред. В. М. Пічі. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ – 2000, 2002. – 480 с.
2. Катаєв С. Несходжені лабіринти трансформації / С.Катаєв// Віче. – 1999. – №5. – С. 3-12.
3. Цаф В. Германия: трансформация через объединение / В.Цаф, Р.Хабих, Т.Бульман, Я.Делей // СОЦИС (Социологические исследования). – 2002. – №5. – С. 19-37.
4. Херпфер К. Новый индекс демократії: Демократизація громадськості в п'ятнадцяти державах Європи (1991–1998) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №3. – С. 123–150.
5. Голенкова З. Т. Динамика социоструктурной трансформации в России / З.Т.Голенкова// СОЦИС (Социологические исследования). – 1998. – №5. – С. 77-84.
6. Катаєв С. Консервативні та модернізаційні компоненти соціокультурної трансформації /С.Катаєв// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №1. – С. 76-81.
7. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н.Михальченко. – К.:Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
8. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели [Сокращ. перевод с англ.] /Д.Растоу// Полис. – 1996. – №5. – С.5-15.
9. Мельвиль А.Ю. Демократический транзит: теоретико-методологические и прекладные основы. Московский общественный научный фонд / А.Ю.Мельвиль. – М., 1999. –108 с.
10. Виборчі технології. Зб. мат. / Упорядник В.Ціон. – К.: ТВ НОВИНАР, 1998. – 199 с.

The article presents an analysis of the “modernization – transformation”. Traced the main approaches to understanding the processes of modernization and transformation, as domestic and foreign researchers. Influence of transformation of political processes in Ukrainian society. Characterize the latent process of political consciousness in post-totalitarian society.

Keywords: modernization, transformation, transition, post-totalitarian society, consciousness, stereotype.

Отримано:26.02.2011